УДК 81'362:[81.162.1+81.161.2]

Mycan D.M.,
doktor nauk humanistycznzch,
Narodowy Uniwersytet Przykarpacki im. Wasyla Stefanyka

PODSTAWOWE PROBLEMY POLSKIEJ I UKRAIŃSKIEJ FRAZEOLOGII

W ostatnich dziesięcioleciach frazeologia z roli częściowego zagadnienia lingwistycznego urosła do rangi samodzielnej dziedziny językoznawstwa. Mimo licznych prac z zakresu frazeologii do dzisiaj pojęcie frazeologizmu nie zostało dokładnie sprecyzowane. Trudność zdefiniowania tego pojęcia wynika z faktu, że związki lub zespoły wyrazowe, zwane jednostkami frazeologicznymi (JF), są liczne i bardzo zróżnicowane pod względem struktury oraz znaczenia. "Granice frazeologii jako dyscypliny naukowej są dotychczas właściwie dość nieokreślone, – pisze Emilia Kozarzewska. – Choć prace nad frazeologią są zaawansowane, badacze wciąż różnią się w poglądach na istotę podstawowej jednostki – związku frazeologicznego" [6, 179]. Wielu językoznawców uważa, że w zakresie badań frazeologicznych mogą być poddane analizie dokładnej nie tylko utarte związki wyrazowe różnego rodzaju, ale również większe zwarte konstrukcje, funkcjonujące w języku jako wypowiedzenia (Stanisław Skorupka, Władimir Archangielski, Wiktor Użczenko). Według Skorupki "związek frazeologiczny to takie połączenie wyrazów, w którym całość związku jest całkowicie lub częściowo zleksykalizowana. Zwykle taka całość ma odmienne znaczenie, inne niż składniki związku" [10, 10]. Z kolei Andrzej Maria Lewicki uważa, że związki frazeologiczne to takie jednostki języka, które nie pozostają w stałym bezpośrednim stosunku poprzedzania i następczości charakterystycznym dla komponentów związku [7, 33–34].

W ciągu kilku dziesięcioleci formowały się zasady teoretyczne, podstawa metodologiczna, system terminów i pojęć naukowych frazeologii. Jednak wiele jeszcze problemów z tej dziedziny pozostało nierozstrzygniętych. Do takich problemów zaliczamy formowanie systemu terminów i pojęć naukowych frazeologii. Niestety, do dzisiaj nie została wypracowana metoda, która precyzyjnie pozwoliłaby nazwać jednostki systemu frazeologicznego.

Na określenie utrwalonych połączeń wyrazowych w językoznawstwie ukraińskim używane bywają terminy: *frazeolohizm* (Larysa Skrypnyk, Wiktor Użczenko, Jarosław Baran), *frazema* (Marko Demskij, Mykoła Ałefirenko), *idioma* (Hrygorij Udowyczenko). Aby udoskonalić i ujednolicić terminy frazeologiczne, Iwan Kowałyk proponuje termin *frazema*. Zgodnie z tą propozycją system frazemowego składu języka – gwary nazywa *frazemiką,* a znaczenie *frazemu – znaczeniem frazemowym* [13, 3]. Jednak w językoznawstwie ukraińskim ten termin nie jest jednoznaczny. *Frazemą* również nazywa się stałe połączenie wyrazów, które mają model połączenia wyrazowego[8]. Brak również przejrzystej definicji terminu *idiom*. Można go

[8] Taka tradycja utrwaliła się według koncepcji lingwisty rosyjskiego – W. Archangielskiego. Zdaniem autora należy rozgraniczać JF i luźne kombinacje składniowe, a także pokazać stosunki wzajemne między komponentami oraz znaczeniem ogólnym.

rozpatrywać w szerokim znaczeniu i wtedy oznaczać on będzie nieprzetłumaczalną jednostkę językową. Jeżeli interpretować termin *idiom* w znaczeniu węższym, to oznaczać on będzie grupę wyrazową, której treść nie będzie wypływać ze znaczeń komponentów.

Ze względu na różną interpretację tych terminów w pracy używany będzie termin *frazeologizm*, ponieważ ma on ustaloną tradycję we frazeologii wielu języków słowiańskich (ukr. *фразеологізм*, rus. *фразеологизм,* biał. *фразеалагізм,* słowen. *frazeologizem,* sł. i czes. *frazeologismus,* bułg. *фразеологизъм,* mac., chor. i serb. *фразеологизам*) [5, 486]. Ze względów stylistycznych w opracowaniu pojawią się również terminy synonimiczne *jednostka frazeologiczna* (JF), *utrwalone połączenie wyrazowe, związek wyrazowy, stałe połączenie*.

Jeśli chodzi o "frazeologię polską" minionego wieku, to językowy obiekt badań i badająca go dyscyplina jest określona jednym i tym samym terminem – "frazeologia". Tak więc lingwista Wojciech Chlebda proponuje językowy obiekt badań nazywać *"frazeologią językową"*, dyscyplinę zaś –*"frazeologią teoretyczną"* [4, 155].

Piotr Żmigrodzki, biorąc udział w dyskusji, proponuje podobnie do założeń frazeologii ukraińskiej używać na określenie frazeologii terminów: *frazema, frazematyka, złożona jednostka języka* [11, 246]. Trudność jednak polega na tym, że to, co jest zaliczane do zasobów frazeologii językowej, zależy w dużej mierze od założeń i rozstrzygnięć przyjmowanych w łonie frazeologii teoretycznej. Leksykologia nie ma tego problemu: jej obiekt badawczy – wyraz – w zasadzie wyodrębnia się sam, jest więc obiektem danym. Jednak w aktach mownych wyrazy łączone są przez nas w ciągi, spośród których te, które nazywamy "frazeologizmami", już kształtem czy formalnie (jak wyrazy) nie wyodrębniają się. To, co z tych ciągów odniesiemy do frazeologii językowej, a co pozostawimy w zasobach słownictwa, którego składniki łączą się ze sobą według reguł składni, zależy, w głównej mierze, od decyzji językoznawców. Przy jednym paradygmacie frazeologicznym zasoby polskiej frazeologii językowej zamkną się w granicach kilkunastu – kilkudziesięciu tysięcy jednostek, przy drugim natomiast pójdą zapewne w setki tysięcy lub nawet miliony jednostek [3, 19].

Do dzisiaj w językoznawstwie ukraińskim nie rozwiązano problemu interpretacji pojęć *ogólnoludowy-narodowy*. W okresie radzieckim dominował termin *ogólnoludowy.* Termin ten oznaczał język, który łączył wszystkich członków zbiorowości, niezależnie od ich stanowiska społecznego. W okresie współczesnym możemy zauważyć tożsamość pojęć *ogólnoludowy-narodowy*, ale obecnie pojawia się też tendencja do aktywnego używania drugiego terminu. Ławko Poluga pisał: "Pojęcie ukraiński język "narodowy" dąży do zbliżenia z pojęciem "język ogólnoludowy", co się przejawia nie tylko w przestrzeni, ale i w czasie; najczęściej ma on bezpośrednie kontakty z gwarami" [15, 179]. Badacz daje przewagę terminowi *język narodowy* nad tym, co "obejmuje wszystkie elementy językowe, które z różnych przyczyn weszły albo nie weszły do języka literackiego". Zgodnie z tym system frazeologiczny, który funkcjonuje w ukraińskich gwarach terytorialnych i tworzony był lub tworzony jest nadal przez wszystkie grupy społeczne Ukraińców, warto by było oznaczać terminem *system frazeologiczny języka narodowego*, zamiast tradycyjnych terminów *ogólnoludowy* czy *narodowy.*

Poznanie funkcjonujących metod badania frazeologii[9] [12, 47–54] świadczy o tym, że zakres tej dyscypliny różnie interpretuje JF. Z jednej strony granice frazeologii określane są za pomocą metody i zależnie od niej są one węższe lub szersze. Czasem ta granica w ogóle zanika, ponieważ frazeologia rozgałęzia się w środowisku zjawisk podobnych, np. w łączności leksemów.

Z drugiej strony granica rezerwuaru frazeologicznego określona jest w sposób ustanowiony, gdy autorzy metod są pewni, że frazeologia powinna zajmować się niefrazeologicznymi związkami stałymi wyrazów. Ale i tutaj granica ta nie jest całkowicie określona, ponieważ różny zakres mają stałe połączenia wyrazowe, które zostały odrzucone przez autorów metod poza granice frazeologii.

Usunąć te rozbieżności mogą obiektywne kryteria lingwistyczne określania frazeologizmu. I tak, mamy następujące kryteria:

– określenie połączeń wyrazowych jako znaków językowych;

– "poruszenia" w semantyce, w rezultacie nadania nowego sensu komponentom stałych połączeń wyrazowych;

– przeznaczenie funkcjonalne frazeologizmów [12, 150].

Razem z tym ostatnim kryterium wyeliminowy zostaje także inny problem, a mianowicie – zastąpienie frazeologii jako nauki jakąś inną teorią, np. teorią połączenia leksemów.

W badaniach problemów określenia frazeologii jako systemu lingwistycznego w językoznawstwie polskim, ukraińskim lub innym można wyodrębić trzy podstawowe podejścia. Jedno z nich polega na tym, że frazeologia samodzielnie tworzy system jednostek, ten system jest różny od systemu leksykalnego. W takich badaniach najczęściej kładzie się akcent na cechy systemowe frazeologizmów, które wyrażają się w zdolności tworzenia szeregów synonimicznych i par antonimicznych.

Według innego podejścia frazeologizmy razem z jednostkami leksykalnymi tworzą system leksykalno-frazeologiczny. Jednak w pracach tych system leksykalno-frazeologiczny jest tylko deklaracyjny. To znaczy, że autorzy nie prezentują modelu takiego systemu. W innych pracach proponowane są paradygmaty leksykalno-frazeologiczne, leksykalno-frazeologiczne grupy semantyczne, które możemy podzielić na mniejsze grupy i wreszcie wyodrębniamy grupy leksykalne i frazeologiczne jako zjawiska samodzielne. System w takich pracach określa się jako całokształt dwóch systemów (podsystemów) albo systemu i podsystemu.

Szczególna właściwość takiego podejścia do rozwiązywania tego problemu polega na tym, że leksyka i frazeologizmy rozpatrywane są jako dwa równorzędne człony systemu. W rzeczywistości frazeologizmy stanowią niewielką część całego leksykalnego składu języka. Ta część dotyczy tylko powszechnie używanej leksyki literackiej i potocznej.

Trzecie podejście to prace, w których zaprzecza się występowania systemu frazeologicznego. Głównym argumentem tego podejścia jest twierdzenie, że frazeologia

[9] Badacz wyodrębnia metody "wąskiego" i "szerokiego" obszaru frazeologii. Do "wąskiego" autor zalicza metodę identyfikacji semantycznej, metodę konstekstuologiczną, metodę otoczenia, metodę aplikacji frazeologicznej. Do metod "szerokiego" rozumienia frazeologii badacz zalicza – metodę wariacyjną, metodę kompleksową i metodę identyfikacji frazeologicznej.

jest niejednorodnym całokształtem jednostek, ze wskazaniem na "nadwyżkę" frazeologizmów w leksykalnym składzie języka [12, 155].

Bardzo istotnym zagadnieniem, którym zajmuje się frazeologia konfrontująca zasoby różnojęzyczne, jest problem ekwiwalencji frazeologicznej. Przedmiotem badań jest w tym wypadku kwestia, czy występująca w danym języku JF ma swój odpowiednik w innym języku. W dalszej już kolejności rozstrzyga się o charakterze tej ekwiwalencji, a mianowicie – czy dany frazeologizm ma w innym języku jeden tylko odpowiednik, czy może występuje tam kilka jego wariantów; czy występujące pary lub ciągi frazeologiczne cechuje tożsamość semantyczna, czy też właściwe są im pewne modyfikacje znaczeniowe. Badania nad frazeologią dwu lub kilku języków mogą również wykazać brak takiej ekwiwalencji.

Najbardziej rozpowszechniona klasyfikacja ekwiwalencji frazeologicznej, co zostało zasygnalizowane we wcześniejszym akapicie, dzieli JF funkcjonujące w różnych językach na ilościowe i jakościowe. Aleksandr Kunin [14, 96–97] wprowadził natomiast do językoznawstwa bardziej szczegółowy podział ilościowy ekwiwalentów frazeologicznych. Podział ten wyróżnia monoekwiwalenty i ekwiwalenty z wyboru. Monoekwiwalentami nazywa rosyjski uczony te stałe związki wyrazowe, które – funkcjonując w jednym języku – mają tylko jeden odpowiednik w języku drugim. Ekwiwalentem z wyboru będzie z kolei ta JF, która w innym języku posiada kilka synonimów kontekstowych. Owe relacje w obrazowy sposób ilustruje poniższy schemat:

– 1:1 – jf w języku x odpowiada dokładnie jeden ekwiwalent w języku y;

– 1:2 (lub więcej) – gdy jf w języku x odpowiada kilka synonimicznych ekwiwalentów w języku y;

– 1:0 – gdy jf w języku x nie posiada frazeologicznych odpowiedników w języku y [8, 27].

Bardziej złożony charakter mają badania nad ekwiwalencją jakościową. Przede wszystkim związane są one z wykazywaniem adekwatności znaczeniowej JF występujących w badanych językach, w następnej zaś kolejności porównuje się ich strukturę formalną. Taki właśnie kierunek badań nad ekwiwalencją jakościową zaproponował Mieczysław Basaj [1, 157], dzieląc ekwiwalencję jakościową na semantyczną i formalną.

Kryterium semantyczne ma za zadanie wykazać stopień zgodności znaczeń porównywanych JF – z uwzględnieniem ich ewentualnych wariantów polisemicznych. Kryterium to pozwala wyróżnić ekwiwalenty pełne, czyli takie, które cechuje tożsamość znaczeniowa, i ekwiwalenty częściowe, których znaczenie ulega pewnym modyfikacjom.

Kryterium stylistyczne (semantyczno-stylistyczne) wyróżnia z kolei ekwiwalenty absolutne i ekwiwalenty relatywne. Pierwsze z nich charakteryzuje wspólnota konotacji stylistycznych, drugim właściwa jest nieadekwatność w zakresie ich możliwości ekspresywno-stylistycznych.

Według klasyfikacji formalnej JF dzielimy na:

– ekwiwalenty wykazujące tożsamość lub podobieństwo budowy strukturalnej i obrazu (formy wewnętrznej);

– ekwiwalenty wykazujące różnicę składu komponentów i obrazu [8, 28].

Powyższy podział zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ uwzględnia on dwupłaszczyznowość analizowanych jednostek frazeologicznych: pod uwagę zostaje tutaj wzięte realne, aktualne znaczenie wyrazu oraz znaczenie etymologiczne struktury komponentów danego frazeologizmu. Analiza formalna JF należących do badanych języków wykazuje często w tym wypadku adekwatność znaczeń aktualnych, rozbieżności natomiast są zauważalne, jeśli zwróci się uwagę na znaczenie pierwotne porównywanych ekwiwalentów frazeologicznych.

Inne klasyfikacje zorientowane są na wykazywanie różnic na poziomie leksykalnym lub strukturalnym. I tak, wspominany już Kunin, częściowe ekwiwalenty frazeologiczne dzieli na następujące grupy:

– częściowe ekwiwalenty leksykalne;
– częściowe ekwiwalenty gramatyczne;
– ekwiwalenty różniące się wewnętrznym obrazem zwrotu [8, 29].

Pierwsza grupa cechuje się identycznością leksykalną oraz gramatyczną. M. Basaj w odniesieniu do takich sytuacji językowych używa terminu *lustrzane odbicie* [1, 157]. D. Rytel z kolei, analizując ekwiwalencję frazeologizmów czeskich i polskich, zwraca uwagę na fakt, że: " o stuprocentowej zgodności porównań możemy mówić w wypadku, gdy obie jednostki frazeologiczne cechuje: 1) Tożsamość semantyczna; 2) Identyczność obrazowania; 3) Identyczny skład leksykalny; 4) Tożsamość strukturalna; 5) Pełna identyczność stylistyczna; 6) Identyczność wariantów danego frazeologizmu w obu językach" [9, 69].

Do grupy drugiej należą te JF, w których odnajdujemy nieznaczne odchylenia w zakresie struktury i składu komponentów porównywanych związków wyrazowych. Obrazowanie jednak cechuje tutaj całkowita identyczność.

Większość odchyleń w zakresie leksyki, morfologii i syntaktyki zestawianych i porównywanych JF uwarunkowana jest specyfiką systemu językowego, do którego one przynależą. Stąd też wielu badaczy różnice gramatyczno-strukturalne traktuje jako mniej znaczące [2, 74].

Bardzo ważną rolę w badaniach nad ekwiwalencją frazeologiczną odgrywa pokrewieństwo porównywanych języków bądź też ich przynależność do określonej ligi językowej. Bez wątpienia łatwiej jest analizować frazeologizmy należące do tej samej grupy językowej, ponieważ cechuje je podobieństwo zauważalne na wszystkich poziomach językowych. Badania nad frazeologią języków niespokrewnionych podjął, między innymi, Jurij Sołodub [16, 106–114] i wyróżnił on następujące grupy *międzyjęzykowych ekwiwalentów frazeologicznych*:

– międzyjęzykowe ekwiwalenty frazeologiczne o pełnej ekwiwalencji w planie leksykalnym i gramatycznym;
– międzyjęzykowe ekwiwalenty frazeologiczne o niepełnej ekwiwalencji w planie leksykalnym;
– międzyjęzykowe ekwiwalenty frazeologiczne o niepełnej ekwiwalencji w planie gramatycznym [8, 32].

Osobną grupę frazeologizmów stanowią idiomatyzmy, czyli JF, które nie mają swych frazeologicznych odpowiedników w porównywanych językach. Obecność idiomów przysparza wielu kłopotów pracy translatorskiej. Jak trafnie zauważa Anna Radzik: "Brak ekwiwalentnej jednostki frazeologicznej w porównywanym języku – o podobnej czy odrębnej strukturze formalnej – powoduje konieczność zastosowania ekwiwalentu niefrazeologicznego, co z punktu widzenia teorii przekładu traktowane jest jako rozwiązanie gorsze" [8, 25].

Ekwiwalent niefrazeologiczny najczęściej jest strukturą peryfrastyczną. E. Ehegötz uważa, że – aby dana peryfraza wiernie przekazywała semantykę idiomu – musi zachowywać jego najważniejsze właściwości, czyli – obrazowość, ekspresywność-konotatywność, strukturalną wieloczłonowość oraz reproduktywność. Ponadto badacz dzieli ekwiwalenty niefrazeologiczne na:

– *Composita* zawierające ten sam obraz wewnętrzny, który niesie frazeologizm;
– *Composita* o innym obrazie wewnętrznym niż zawarty w porównywanej JF;
– Wyrazy o podobnym do JF nacechowaniu ekspresywnym;
– Stałe połączenia wyrazowe (nieobrazowe, bez typowego dla frazeologizmu nacechowania ekspresywnego);
– Odpowiedniki denotatywne.

Innym określeniem ekwiwalencji niefrazeologicznej jest ekwiwalencja zastępcza, same zaś związki wyrazowe, które nie posiadają swych frazeologicznych odpowiedników w innych językach, nazywane są – oprócz użytego już terminu "idiomatyzm" – idiomatyzmami całkowitymi lub związkami idiomatycznymi.

Literatura

1. Basaj M. Ekwiwalencja tłumaczeń frazeologizmów (na przykładzie języka czeskiego i polskiego) / M Basaj // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej : w 6 t. / [pod red. M. Basaja, D. Rytel]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1982. – T. 1. – S. 157–165.
2. Basaj M. Z problematyki europeizmów frazeologicznych / M. Basaj // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej : w 6 t. / [pod red. M. Basaja, D. Rytel]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1985. – T. 2. – S. 73–82.
3. Bogusławski A. Addenda do frazeologii polskiej : zeszyt wstępny / A. Bogusławski, T. Garnysz-Kozlowska. – Edmonton, 1979. – 129 s.
4. Chlebda W. Frazeologia polska minionego wieku / W. Chlebda // Polszczyzna XX wieku : ewolucja i perspektywy rozwoju ; [pod red. S. Dubisza, S. Gajdy]. – Warszawa, 2001. – S. 155–163.
5. Jedlička A. Slovnik Slovanské lingvistické terminologie / A. Jedlička. – Praha, 1979. – 486 s.
6. Kozarzewska E. Typy alternacji w związkach frazeologicznych / E. Kozarzewska // Prace Filologiczne. – 1969. – T. XIX. – S. 179–184.
7. Lewicki A. M. O motywacji frazeologizmów / A. M. Lewicki // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej : w 6 t. / [pod red. M. Basaja, D. Rytel]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1982. – T. 1. – S. 33–47.
8. Radzik A. Frazeologia porównawcza, problem ekwiwalencji jednostek frazeologicznych : ze studiów nad frazeologią historyczną języka rosyjskiego (Frazeologizmy w niemiecko-łacińsko-rosyjskim Leksykonie petersburskim z 1731 roku) / A. Radzik. – Kraków, 2000. – S. 27.

9. Rytel D. Relacje semantyczne między jednostkami frazeologicznymi / D. Rytel // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej : w 6 t. / [pod red. M. Basaja, D. Rytel]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk, 1982. – T. I. – S. 69–79.
10. Skorupka S. Klasyfikacja jednostek frazeologicznych i jej zastosowanie w leksykografii / S. Skorupka // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej : w 6 t. / [pod red. M. Basaja, D. Rytel]. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polska Akademia Nauk. – 1982. – T. 1. – S. 7–16.
11. Żmigrodzki P. Nad referatem prof. W. Chlebdy. Frazeologia polska minionego wieku / P. Żmigrodzki // Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju ; [pod red. S. Dubisza, S. Gajdy]. – Warszawa, 2001. – S. 246–247.
12. Баран Я. Фразеологія у системі мови / Я. Баран. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 47–54.
13. Ковалик І. Фразеологія та її місце в системі наук про мову / І. Ковалик // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респуб. наук. конф. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 3–5.
14. Кунин А. Письменный перевод с русского языка на английский / А. Кунин. – Москва, 1964. – С. 96–97.
15. Полюга Л. Співвідношення понять "українська національна" та "українська літературна" мови / Л. Полюга // Українська історична та діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1995. – Вип. 2. – С. 178–182.
16. Солодуб Ю. К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках / Ю. Солодуб // Вопросы языкознания. – 1982. – № 2. – С. 106–114.

Anotacja

W przedstawionym artykule rozpatrywują się problemy frazeologii w języku polskim i ukraińskim. We frazeologii teoretycznej są to przedewszystkim problemy związane z systemem terminów i pojęć naukowych, również miejscem frazeologii w leksykalnym składzie języka i określeniem jej granic. We frazeologii praktycznej – to są problemy związane z tłumaczeniem JF.

Pojęcia podstawowe: frazeologia, frazeologizm, idiom, ekwiwalencja frazeologizmu.

Анотація

Дана стаття присвячена основним проблемам фразеології у польській та українській мовах. У теоретичній фразеології це, передусім, проблеми пов'язані з системою термінів і наукових понять фразеології, а також місцем фразеології у лексичному складі мови, визначенням її меж. Якщо говорити про практичну фразеологію – це проблема перекладу фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, ідіома, еквівалентність фразеологізмів.

Summary

This article is dedicated to the main issues of phraseology in Polish and Ukrainian. In the theoretical phraseology – these are first and foremost the issues related to the system of terms and scientific notions of phraseology; and also the place of phraseology in the lexical language stock, defining its boundaries. Speaking about practical phraseology – this is the issue of the translation of phraseological units.

Keywords: phraseology, phraseological unit, idiom, equivalency of phraseological units.